

konularda yazılan manzumelerde Rûhî, Sâmi, Ziyâ Paşa, Muallim Nâci gibi şairlerin eserlerinde “mef’ûlü mefâilü mefâilü feûlün” kalıbı benimsenmiş, mersiye türündeki örnekler ise çoğunlukla “mef’ûlü fâilâtü mefâilü fâilün” vezniyle yazılmıştır. Terkibibendlerde şairler mahlaslarını genellikle son hânedede söyler. Bazı eserlerde mahlas yer almadığı gibi Rûşenî gibi birkaç şairin mahlaslarını ilk hânedede, hatta ilk beyitte yazdıkları da görülmektedir.

Terkibibendlerde münâcât, na’t, methiye, hicviye gibi türler yanında içtimaî, dinî, tasavvufî ve felsefî konular da ele alınmaktadır; ancak başlıca konunun mersiye olduğu söylenebilir. Bunun yanında cemiyet hayatının aksaklıklarına, türlü dertlerine temas eden şiirler de yazılmıştır. Terkibibend, bölümlerden ibaret kuruluşu ile eski Türk edebiyatındaki diğer nazım şekillerine göre şairin dünyaya, olaylara, hayata bakışını aksettirmeye, onun zihniyetini ortaya koymaya en uygun şiir türüdür. Bütün bu özellikleri Bağdatlı Rûhî’nin terkibibendinde bulmak mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA :

Muallim Nâci, *Edebiyat Terimleri: İstilahât-ı Edebiyye* (haz. M. A. Yekta Saraç), İstanbul 2004, s. 157; İsmail Habip [Sevük], *Edebiyat Bilgileri*, İstanbul 1942, s. 118-122; Zeynelâbidîn Mütemen, *Tahavvül-i Şîr-i Fârsî*, Tahran 1339, s. 24-25; Tâhirülmelevî, *Edebiyat Lügati*, İstanbul 1973, s. 165-166; Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1973, s. 74; a.mlf., “Tercî”, *İA*, XII/1, s. 169-173; Cem Dilçin, *Örneklelerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara 1983, s. 233-251; Celâleddin Hümâî, *Fünûn-ı Belâgat ve Şinâ’at-ı Edebî*, Tahran 1363 hş., s. 180-200; Ebû’l-Kâsım Râdfer, *Ferheng-i Belâgî-Edebî*, Tahran 1368 hş., I, 335; Hüseyin Rezmî, *Envâ’-ı Edebî ve Âşâr-ı Ân der Zebân-ı Fârsî*, Meşhed 1372 hş., s. 39-40; Haluk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı: Nazım Şekilleri ve Aruz*, İstanbul 1994, s. 120; Recai Yıldız, *Türk Edebiyatında Terkib-i Bend ve Tercî-i Bendler (XIII-XVI. yy.)*, (yüksek lisans tezi, 1996), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 1999, s. 390-391; Sabri F. Ülgener, “Bir Deneme: İki Devir ve İki Terkib-i Bend”, *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler* (haz. Mehmet Kalpaklı), İstanbul 1999, s. 81-87; Abbaspûr, “Terkib”, *Dânişnâme-i Edebî Fârsî* (nşr. Hasan Enûşe), Tahran 2002, II, 353; a.mlf., “Terkib-i Bend”, *a.e.*, II, 353-354; İbrahim Yavuz, *Türk Edebiyatında Terkib-i Bend ve Tercî-i Bendler (XVII-XIX. yy.)*, (yüksek lisans tezi, 2006), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Halil Erdoğan Cengiz, “Divan Şiirinde Musammatlar”, *TDI* (Türk şiiri özel sayısı II | Divan şiiri), sy. 415-417 (1986), s. 395-412; F. Thiesen, “Tardjir-band and Tarkib-band”, *El²* (İng.), X, 235; Ömer Faruk Akün, “Divan Edebiyatı”, *DİA*, IX, 412-413; İrânîz Kâşiyân, “Bend”, *DMBİ*, XII, 572-573; Meryem Mecîdî, “Tercî-i Bend ve Terkib-i Bend”, *a.e.*, XV, 107-108.

MUSTAFA UZUN

TERCÜMAN

(الترجمان)

Arapça “trcm” kökünden türeyen **tür-cümân / tercemân** bir dildeki ifadeleri başka bir dile aktaran kimse için kullanılır. Tercümanın daha çok sözlü çeviri, **mütercim**in ise yazılı çeviri yapanlar için kullanıldığı belirtilir. Türkçe’de tercüman şeklinde kullanımı yaygındır. Bugünkü Türkçe’de yeni kelime olarak **çevirmen** ile karşılanmaktadır. Kelime diğer Sâmi dillerinde de mevcuttur. Ârâmîce’de **targmane / targem**, İbrânîce’de **targum**, Asur dilinde **targumanu** biçimindedir. Batı dillerinde Grekçe **dragoumanus**, Latince **dragumanus** tercümandan gelmiştir. Benzeri kelimeler başka dillerde de mevcuttur (Okıç, XIV [1966], s. 28-29; *İA*, XII/1, s. 175). Türkçe’nin çeşitli lehçelerinde **dilmaç** kelimesi kullanılmaktaydı. Aynı dilde de olsa bir kimsenin sözlerini daha açık biçimde başkalarına aktarmaya da tercümanlık denilmiştir. Bu bakımdan İbn Abbas’a “tercemânü’l-Kur’ân” unvanı verilmiştir (İbn Sa’d, II, 366). *Şahîh-i Buḥârî* gibi konularına göre tasnif edilmiş eserlerde bab başlıklarına altındaki hadislerin ihtiva ettiği mâ-naları özetlemesi dolayısıyla “terceme” adı verilmiştir. “Tercemânü’z-zamân” bir övgü ifadesidir.

Kur’ân-ı Kerim’de Allah Teâlâ’nın insanların dillerini ve renklerini ayrı yaratması O’nun kudretinin delilleri arasında sayılır ve bunda hikmetler bulunduğu belirtilir (er-Rûm 30/22). Cenâb-ı Hak elçilerine tebliğini tercümansız bildirmiş, Hz. Mûsâ ile tercümansız konuşmuştur. Kıyamet günü de insanlarla herhangi bir tercüman olmadan konuşacaktır (Buḥârî, “Zekât”, 9; “Rikâk”, 49; “Tevhîd”, 24, 36). Farklı milletlerden insanların birbirlerini anlamaları için birbirinin dilini öğrenmeye veya tercümana ihtiyaç vardır. Eskiden büyük devletlerin egemenliğinde ayrı dilleri konuşan topluluklar bulunmaktaydı. Bilhassa siyasî ve ticarî ilişkilerde, hukukî meselelerde, vergi toplama gibi konularda tercümanlara tarihin her döneminde ihtiyaç duyulmuştur. Saraylarda genellikle kâtip diye nitelendirilen tercümanlar bulundurmak bir gelenektir. Ahd-i Atik’te Ester’in hikâyesinde (III/12) İran sarayında değişik dilleri bilen kâtiplerin varlığından söz edilmektedir. Rothstein’in eserinde işaret ettiğine göre aynı zamanda tercümanlık yapan ve maaşı Hire hükümdarınca ödenen bir görevli Araplar’la ilgili işlere bakmak üzere Sâsânî imparatorunun sarayında bulun-

yordu (*Die Dynastie*, s. 130). Muhammed Hamîdullah bu görevlinin elçi olma ihtimalinden söz etmektedir (*İslâm Peygamberi*, I, 389). Resûl-i Ekrem döneminde Sâsânî ve Bizans imparatorlukları gibi komşu devletlerin saraylarında Arapça bilen tercümanlar vardı. Resûlullah’ın mektubu kisrâya ulaştığında kisrâ onu bir tercümana okutmuş, baş tarafındaki hitabın kendi imparatorluk şanına uygun düşmediği gerekçesiyle tercümanı durdurmuş ve mektubu yırtmıştır. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem İran İmparatorluğu’nun da bu mektup gibi parçalanması için dua etmiştir (*a.g.e.*, I, 390). Hz. Peygamber’in mektubu Hâtib b. Ebû Beltea tarafından Mukavkıs’a getirildiğinde hükümdar tercümanı vasıtasıyla Resûl-i Ekrem hakkında bilgi almıştır (Süyûtî, I, 47). Resûlullah’ın elçisi Bizans İmparatoru Herakleios’a mektubu verdikten sonra Herakleios, o sırada Kudüs’te bulunan ve içlerinde Ebû Süfyân’ın da yer aldığı Kureys’ten bir heyetle görüşerek Hz. Peygamber’le ilgili bilgi edinmek istemiş ve onlarla tercüman vasıtasıyla konuşmuştur (Buḥârî, “Bed’ü’l-vaḥy”, 7, “Tevhîd”, 51; Taberî, II, 647). Büveyhî Hükümdarı Adudüddavle’nin Bizans’a elçi olarak gönderdiği Eş’arî kelâmcısı ve Mâlikî fakihî Bâkîllânî saray tercümanı vasıtasıyla imparatorla görüşmüştür (Kādî İyâz, III, 595-596).

İslâm tarihinde Hz. Peygamber’in dini tebliğ etmesi ve fütuhât döneminde yeni fethedilen yerlerdeki insanlarla anlaşmanın sağlanabilmesi için tercümana ihtiyaç duyulmuştur. Resûl-i Ekrem’in yabancı hükümdarlara gönderdiği mektupları Zeyd b. Sâbit’in yazdığı ve gelen heyetlerin konuşmalarını onun tercüme ettiği rivayet edilir. Zeyd b. Sâbit’in Farsça, Rumca, Kıptice ve Habeşçe bildiği, Farsça’yı kisrânın elçisinden, Rumca’yı Resûlullah’ın hâcibinden, Habeşçe’yi ve Kıptice’yi yine Hz. Peygamber’in hizmetçilerinden öğrendiği rivayet edilmektedir (İbn Abdürabbih, IV, 244). Bu dilleri Medine’de bunları konuşanlardan öğrendiği de aktarılır (Mes’ûdî, IV, 161). Resûl-i Ekrem kendisine yahudi dilinde gelen, başkalarının okuyup öğrenmesini istemediği bazı mektupları tercüme etmesi için Zeyd b. Sâbit’in İbrânîce veya Sür-yânîce öğrenmesini istemiş, o da kısmen bildiği bu dili kısa sürede öğrenmiştir (İbn Sa’d, II, 358 vd.). Resûlullah, Medine’deki yahudilerden kâtip veya tercüman edinmemiş, Zeyd b. Sâbit’e onların dilini de öğrenmesini söylemiştir (Abdülhay el-Kettânî, II, 278 vd.). Rivayete göre Hz. Peygamber’in yahudilere göndereceği mek-

TERCÜMAN

tupları Zeyd yazmakta, gelen mektupları da o okumaktaydı. Bunun yanında başka sahâbîlerin de Acemce, Rumca, Habeşçe ve diğer dilleri öğrendikleri söylenir. Davalarda da tercümana ihtiyaç duyuluyordu. Buhârî, hâkimlerin tercüme yaptırması ve tek tercüman bulundurmasının yetip yetmeyeceği hususunu başlık konusu yapmıştır. Onun verdiği bilgiye göre bazı âlimler davalarda bir tercümanın yeterli olmayacağı, sağlıklı bir karar için iki tercümana ihtiyaç duyulacağı görüşündedir (Buhârî, "Ahkâm", 40). Ebû Hanîfe davalarda bir tercümanın kâfi geleceğini söylerken Şâfiî, Ahmed b. Hanbel ve İmam Mâlik'le İmam Muhammed şahitlikte olduğu gibi iki tercümanın bulunması gerektiğini belirtmişlerdir. Nu'mân b. Mukarrin, İran'da kistrânın âmili ile karşılaşmış ve onunla tercüman vasıtasıyla anlaşmıştır (Buhârî, "Cizye", 1). Hz. Ömer'in orduda doktor, kadı, kâtip gibi görevliler yanında tercüman da tayin ettiği rivayet edilir (Taberî, II, 386). Diplomatik hata yapma tehlikesine karşılık devlet adamları söz konusu dili bilseler de tercüman aracılığıyla konuşmayı tercih etmiştir. Kalkaşendî kâtibin bilmekle yükümlü olduğu şeyler arasında yabancı dili de sayar (*Şubhu'l-a'sâ'*, I, 202).

Emevî ve Abbâsî saraylarında değişik dilleri konuşan tercümanlar vardı. Halife Me'mûn'un sarayında Rumca, Kiptice, Nabatice ve diğer bazı dilleri bilen tercümanlar mevcuttu. Bunlar "Tercümân" lakabıyla anılmışlardır. Bizans İmparatoru VII. Konstantinos'un Muktedir-Billâh'a 305'te (917) esir mübadelesi ve barış için gönderdiği elçilere tercümanlık yapan Ebû Umeyr Adî b. Abdülbâkî et-Tercümân bunlardandır (Reşîd b. Zübeyr, s. 131). Bizans elçisi ve beraberindeki heyet başşehirin ihtişamı karşısında âdeta büyülenmiş, saraya geldiğinde tahta 100 zirâ (yaklaşık 50 m.) mesafede durdurulmuştu. Vezir İbnü'l-Furât el-Âkûlî halifenin önünde, tercüman vezirin biraz gerisinde duruyordu. Vezir tercümana, tercüman da her iki tarafa hitap ediyordu (Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, XI, 136-137). Anadolu Selçuklularında divanda sultan yahut vezirin yanında divan kâtipleri (münşî) ve tercümanlar yer alırdı. Tercümanlar divandan yabancı hükümdarlara gönderilecek mektupları da yazarlardı. Alâeddin Keykubad zamanında Selçuklu divanında dört münşî ve iki tercüman bulunuyordu. Alâeddin Keykubad kendisine deniz aşırı yerlerden gelen tâcirlerin şikâyetlerini tercüman vasıtasıyla dinlemişti. Tercümanlar elçi olarak da istih-

dam edilmekteydi. "Lisânü'l-mülûk ve's-selâtin" diye nitelendirilen tercümanların tayinine dair bazı belgeler günümüze ulaşmıştır (Uzunçarşılı, s. 88, 89; Turan, s. 18-20).

Tercümanlık yalnız diplomasiyle alâkalı değildi. Bazan tercümanların eser tercüme faaliyetine katıldıkları görülmektedir. Özellikle Emevîler'in sonlarına doğru başlayıp Abbâsîler'in ilk döneminde Beytülhikme çevresinde gelişen tercüme hareketleri sürecinde Grekçe, Süryânice, Farsça ve Sanskritçe eserleri Arapça'ya çeviren ve önemli bir kısmı gayri müslim olan çok sayıda mütercim bulunmaktaydı. Beytülhikme'yi bizzat gören ve kütüphanesinden faydalanan İbnü'n-Nedîm'e göre Grekçe'den Süryânice'ye, oradan Arapça'ya veya doğrudan Grekçe'den Arapça'ya tercüme yapanların sayısı kırk yediye ulaşırken Farsça'dan tercüme yapanlar on altı, Sanskritçe'den üç kişi idi. İbn Vahşiyeye birçok kitabı Nabatî dilinden Arapça'ya çevirmişti (*el-Fihrist*, s. 304-305, 372). Endülüs Emevî Hükümdarı III. Abdurrahman, Bizans İmparatoru VII. Konstantinos'un hediye olarak gönderdiği Dioscurides'in Grekçe tıp kitabını Arapça'ya tercüme ettirmek üzere imparatorun tercüman istemiş, o da rahip Nicholas'ı Kurtuba'ya göndermiştir (İbn Ebû Usaybia, s. 493-494). Timur'la İbn Haldûn arasında 808'de (1405) tercümanlık yapan Abdülcebbâr en-Nu'mân sonradan İbn Haldûn'un bazı eserlerini Moğolca'ya tercüme etmiştir. Câhiz şiiir, felsefî görüş gibi ifadelerin tercümesinin zorluğundan söz eder ve tercümanın kendi dilinin ve tercüme yapacağı dilin inceliklerini çok iyi bilmesi gerektiğini belirtir (*Kitâbü'l-Hayevân*, I, 75, 76).

BİBLİYOGRAFYA :

Müslim, "Cihâd", 74; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 358, 359, 366; Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, I, 75, 76; Taberî, *Târîh*, Beyrut 1407/1987, II, 386, 647; İbn Abdürabbih, *el-İkdu'l-ferid* (nşr. Abdülmeccid et-Terhînî), Beyrut 1404/1983, IV, 244; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf* (nşr. Abdullah İsmâil es-Sâvî), Kahire 1357/1938, IV, 161; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 304-305, 372; Hâkim, *el-Müstedrek* (Atâ), III, 618; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 595-596; Reşîd b. Zübeyr, *ez-Zeğâ'ir ve'l-tuhâf* (nşr. Muhammed Hamîdullah), Küveyt 1959, s. 103, 130, 131 vd.; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ'*, s. 493-494; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Ahmed Ebû Mühlîm v.dğr.), Beyrut 1405/1985, XI, 136-137; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ'*, I, 202; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, Kahire 1321, I, 47; G. Rothstein, *Die Dynastie der Lahmiden in al-Hira*, Berlin 1899, s. 130; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 88, 89, 384; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 389, 390; II, 840, 1059-1060; Osman Turan, *Türkiye Selçukluların Hak-*

kında Resmî Vesikalar, Ankara 1988, s. 18-20; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtübü'l-idâriyye* (Özel), II, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283; M. Tayyib Okıç, "Hadiste Tercüman", *AÜİFD*, XIV (1966), s. 27-47; Cengiz Orhonlu, "Tercüman", *İA*, XII/1, s. 175 vd.

NEBİ BOZKURT

Osmanlılar'da. Osmanlı Devleti'nde tercüman kullanımının resmen ne zaman başladığı konusunda kesin bilgi yoktur. Ancak daha kuruluş yıllarında, yer aldıkları coğrafya bakımından ilişkide bulunan devletlerle diplomatik görüşmelerde tercümanların istihdam edildiği ileri sürülür. Gerek yabancı elçilerle yapılan konuşmalarda gerekse komşu devletlere yolanan temsilcilerin diplomatik görevlerinde tercümanların bulunmuş olması mümkündür. Bununla birlikte resmî bir görev şeklinde tercümanlığın XIV. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığı belirtilir. Diğer bir görüşe göre resmî tercümanlık Fâtih Sultan Mehmed döneminde gerçekleşmiş, bu devirde daha çok Türkçe bilen Rum tercümanlar kullanılmıştır. Fâtih'in devrinde diplomatik ilişkilerde görülen yoğunluk tercümanların giderek önemini arttırmış olmalıdır. Taraflar arasındaki diplomatik temaslar sırasında elçilik heyetlerinde yabancı dil bilen, diğer ülke heyetlerinde de Türkçe bilen kişiler vazife almıştır. Bu tarihlerden önce Anadolu Selçuklularının Kıbrıs adası yöneticileriyle temaslarını düzenlemek için Kır Alexius adında birini göndermeleri, 1386'da I. Murad'ın Cenova Cumhuriyeti ile yaptığı antlaşmanın esas metninin Türkçe oluşu ve Bartolomeo Langusco tarafından Latince'ye tercüme edilmesi, 26 Ekim 1389'da I. Bayezid'in elçisi Hasan Bey'in (asıl metinde Casam Bey) Pera'da (Beyoğlu) antlaşma yapması ve Orhan ile Murad beyler tarafından daha önce gerçekleşen antlaşmaların onaylanması dikkat çekicidir. 16 Temmuz 1414 tarihinde bir Cenovalı noterin hazırladığı belgede yer alan, "Sakız halkının Türkçe tercümanı olan Cristoforo Picenino, adı geçen sipahi Bayezid'in Türkçe emrini Latince'ye tercüme etti" kaydı, İstanbul'un fethinden kısa bir süre sonra Fâtih Sultan Mehmed'i ziyaret edip Galata'nın anahtarını teslim eden Cenova heyetinde Nicolo Pagliuzzi adında Türkçe bilen bir tercümanın bulunması da bunlara eklenebilir. Nicolo bu makamı 5 Haziran 1449'da selefi S. Parrisola'dan devralmıştı.

İstanbul'un fethinin ardından Osmanlı hükümdarları iyi dil bilen Ortodoks tebaaya diplomatik görevler vermeye başladı.